

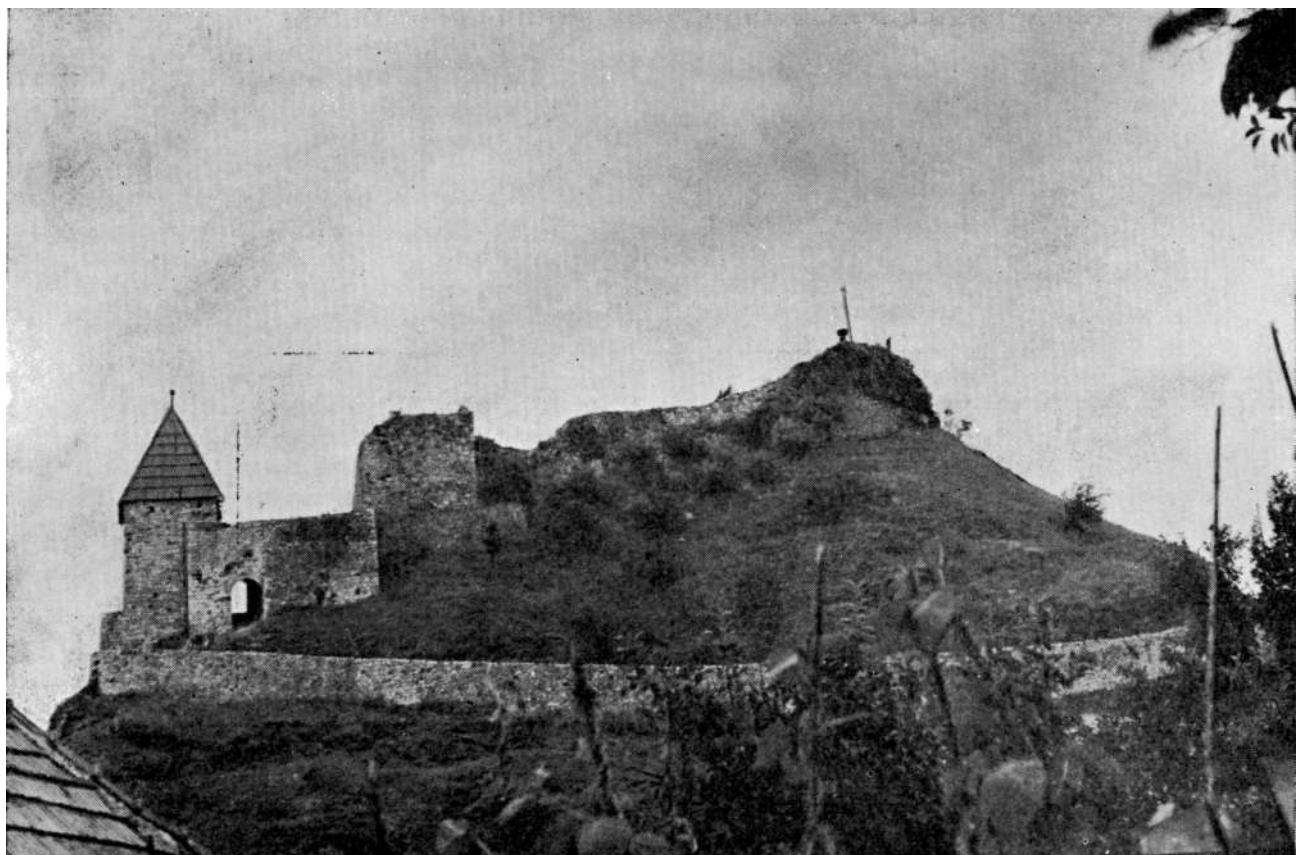
ZDRAVKO KAJMAKOVIĆ

STARI GRAD DOBOJ

— KONZERVATORSKI RADOVI 1962. GODINE —

Kada se u Bosnu dolazi željeznicom od Bosanskog Broda, prva markantnija najava bosanskog srednjeg vijeka pripada starom gradu (Gradini) u Doboju. Ruševine tvrđave Dobor kod Modrice, od koje danas stoe samo najskromniji ostaci dveju kula, ostaju skoro neprimijećene. Tek će obrisi Doboja privući pažnju putnika davši mu mogućnost da stvori prvu sliku o ovoj vrsti spomenika kulture, tako karakterističnih za Bosnu i Hercegovinu. Zatim će, idući na jug, uslijediti drugi stari gradovi u dolini Bosne: Maglaj, Vranduk, Visoki i ostali, a nešto po strani ostaće skriveni Tešanj i Bobovac.

Iznad modernog naselja novog Doboja u ravničari, na ušćima Spreče i Usore u Bosnu, srasla sa stijenama kupastog brijege i opkoljena dotrajaliim zdanjima stare čaršije u neposrednom podnožju, dobojska tvrđava, slična ogromnom brodu, usmerenom na jug sa polomljennom palubom, predstavlja vizuelno najizloženiji spomenik kulture na glavnoj saobraćajnici u Bosni — onoj koja dolinom istoimene rijeke povezuje naš sjever sa jugom. Naime, ni jedan naš stari grad ne može se tako dugo razgledati u toku vožnje željeznicom ili drumom kao što je to slučaj kod Doboja. Dolažeći vozom sa sjevera tvrđava se primjećuje da-



Sl. 1 Stari grad Doboј, sjeverna strana, prije radova
1982. god.

leko na jugu, da bi se polako približavala, sve dok je na najbližoj tačci ne zakloni nova željeznička stanica. Ali, kada voz kreće, ona ponovo postaje vidljiva, sada sa druge strane i nestaje sa vidika daleko na sjeveru. Za tih petnaest minuta razgledanja tvrđava se kao na izložbenom kolo-poštamentu okrenula oko posmatrača pokazujući mu dvije od svoje tri strane. Upravo zbog toga se može tvrditi da je ova tvrđava jedna od najgledanijih spomenika kulture u Bosni, te otud i njen značaj u našem tranzitnom turizmu.

Istina, Dobojske tvrđave ne spada u red najvećih, istorijski najpoznatijih i likovno-arhitektonski najvrednijih starih tvrđava u Bosni. On bi, primjenom bilo koga kriterija, zauzeo srednje mjesto u zamisljenoj rang-listi ovih objekata. Ukoliko nešto interesantnija silueta ovoga grada i privuče nekog od putnika da se zadrži u Doboju i ispne na stari grad, taj putnik će, vidjevši teško stanje tvrđave, biti razočaran. Gore na tvrđavi, izuzev kapi-kule i prolaza kraj nje, skoro da se nije imalo šta vidjeti. Tu su samo zarasle tabije i obrušeni bedemi i kule.

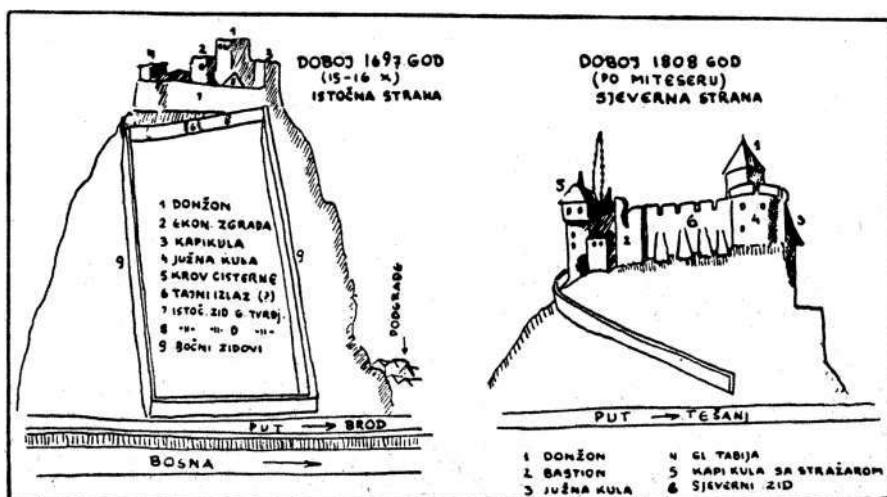
Ali ta nametljiva i pitoreskna silueta upravo je ono što je i najvrednije od starog grada u Doboju. Ta silueta može da postane još privlačnija i sadržajnija kada se u narednim radovima na vrhu grada naglasi postojanje glavne (donžon) kule, čiji su temelji ove godine identifikovani. Donžon ne bi trebalo u potpunosti rekonstruisati iako imamo podatke o njegovom izgledu (sl. 2). Njegovo završavanje u vidu ruine na visini od oko 8 m imalo bi daleko više efekta. Uvezvi u obzir istaknutost ovoga grada i kvalitete njegove siluete, Dobojske tvrđave imaju sve uslove da postane krajputaški reklamni pano spomeničkog blaga u Bosni i Hercegovini i turizma. Ovo tim prije ukoliko se

još jednom podsjetimo da se tvrđava nalazi u centru većeg naselja i na jednoj od glavnih saobraćajnih raskrsnica u Republici,

Ne treba podcenjivati ni konkretnije mogućnosti kulturnog, turističkog i ekonomskog korišćenja dobojske tvrđave. Ideja da se njeni prostori iskoriste za postavu muzeja ratne tehnike, koja je bila aktuelna 1955. godine, nije mogla da bude realizovana. Ali, postoje i druge mogućnosti vrijedne pažnje. Terasasti plato gornje tvrđave pogodan je za izgradnju ljetne pozornice sa bioskopom. Intimnost ovoga prostora omogućuje izgradnju jedinstvenog ugostiteljskog objekta sa dobrom vidikovcima kakva je glavna tabija. Na istom platou mogu se izgraditi i sportski objekti: strelišta i kuglane, na primjer. Ne bi bilo teško nabrojiti još neke mogućnosti adekvatnog korišćenja tvrđave, no za sve to je potrebno posebnih sredstava i studija, a prije svega razumijevanja i volje. Zasada je nužno tvrđavu konzervirati u potpunosti kako bi se zaustavilo njen uništavanje, a tabije i obore urediti kao parkovni prostor sa šetalištima i vidikovcima. To bi bio ogroman napredak u odnosu na stanje u kome se ovaj istorijski spomenik nalazio u junu 1962. godine, kada su otpočeli tromjesečni konzervatorsko-restauratorski radovi, a u koje bi, ukoliko se oni ne privedu kraju i gradu ne pokloni dužna pažnja, mogao ponovo da dospije (sl. 1).

Predstojeći konzervatorski radovi mogli bi da obuhvate, pored donžona i ekomske zgrade, i južnu kulu kao i dijelove netretiranih zidnih masa sjevernog i zapadnog bedema. Za tu svrhu biće potrebno obezbijediti sredstva u visini od oko 10,000.000 dinara.

Dobojske tvrđave, znači, sasvim blizu definitivne i potpune konzervacije.



Sl. 2 Stare gravire korištene u toku radova dale su korisne podatke (uporediti crtež iz 1808. god. sa sl. 1).

I. ISTORIJSKI OSVRT

O staroj dobojskoj tvrđavi dosada su pisali Ćiro Truhelka¹, Đoko Mazalić² i Hamdija Kreševljaković³. Truhelka i Mazalić donijeli su njene planove i dali opis sa istorijskim osvrtom, a Kreševljaković je izložio dokumente o sADBini grada u toku turskog perioda. Sudeći po poznatim dokumentima i vrlo rijetkim pomenima Doboja, proizlazi da je njegova uloga u istoriji Bosne bila sekundarna, ukoliko se ne radi o našoj nemogućnosti da dođemo do važnijih dokumenata njegove prošlosti. Od vremena pisanja navedenih autora do danas, fond pisanih dokumenata o ovome gradu nije obogaćen nijednim novim primjerkom. Tek su ovogodišnji konzervatorski radovi iskorisceni da se svaki elemenat, važan za sagledavanje njegove prošlosti, što potpunije fiksira i iskoristi.

Usko područje ušća Usore i Spreče u Bosnu, koje uslijed toga predstavlja izrazitu saobraćajnu raskrsnicu u kojoj se sijeku putevi sjever-jug i istok-zapad ovoga dijela Bosne, bilo je od najstarijih vremena naseljeno. Nije slučajno da su na ušću Usore pronađeni paleolitski nalazi, inače vrlo rijetki u Bosni. Od tada pa do naših dana život na ovom mjestu može se u kontinuitetu pratiti.⁴

Nekadašnji, centar tog života bila je Crkvina u Makljenovcu neposredno kod današnjeg Doboja u blizini ušća Usore u Bosnu, 2–3 km daleko od današnje tvrđave Doboja. Kada je život na ovom lokalitetu negdje u ranom srednjem vijeku počeo da umire, novo naselje se polako stalo formirati u podnožju nedaleko kupaste kamene glavice, nasuprot ušća Spreče. To je mjesto današnje dobojske stare čaršije. Već tada mogli su nastati prvi skromni začeci docnije tvrđave, koja je u neorganizovanom i nemirnom vremenu VIII–XII vijeka bila sklonište mjesnog stanovništva. No o toj utvrdi mi danas možemo samo da stvaramo sliku maštom i analogijama. Uzaludno je danas tražiti i najskromnije njene ostatke. Suvozid i drvo od kojih je ona mogla biti izvedena, s obzirom na ilirsko-slovensku tradiciju, nestali su u docnjim velikim građevinskim poduhvatima.

U vremenu ojačalog feudalnog društvenog sistema, u XII–XIII vijeku, nepoznati vlastelin župe Usore sagradio je na nekadašnjoj utvrdi svoju kulu-dvor. Ona se nalazila na vrhu glavice, a njeni temelji, otkopani u toku ovogodišnjeg zahvata, ujedno su osnova docnije donžon-kule. Tu je moglo da bude još nekoliko manjih ekonomskih i

¹ Ć. Truhelka, *Naši gradovi*, Sarajevo 1904, 77–80.

² Dj. Mazalić, *Vinac i Doboј*, GZM (Glasnik Zemaljskog muzeja) Sarajevo 1958, 237–240.

³ H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Naše starine I, Sarajevo 1953, 21.

⁴ Dj. Basler, *Arheološko nalazište na Crkvini u Makljenovcu kod Doboja*, Clanci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, Tuzla 1961, 75–88.

odbrambenih objekata, koji su se nalazili neposredno uz kulu (vidi plan grada i sl. 14). U taj sklop ulazila je i ekomska zgrada oblih zidova.

Ovo najuže i najstarije jezgro današnje tvrđave bilo je vjerojatno u XIV vijeku prošireno na čitav plato gornje tvrđave.

Početkom XV vijeka imamo prvi pomen tvrđave Doboј, 28. juna 1415. godine u podgrađu (trgu) ispod grada (». .. in Uxsora subtus castrum Doboi« ..) logorovali su Sigismundovi vojnici koji su na njegovu zapovjet krenuli u Bosnu protiv kralja Ostroge. Predvodio ih je Ivan Konjara (Johanes de Conhara)⁵. Iz ovoga podatka, pored toga što saznajemo da postoji castrum Doboј, vidimo da je postojalo i njegovo podgrađe, u kome stanuje pomenuta vojska. Nema sumnje da se radi o naselju na mjestu današnje stare čaršije u Doboјu.⁶

Ovaj prvi pomen Doboјa istraživačima uliva nadu da će nadalje moći lakše da prate njegovu istoriju, ali za kratko. Njegovo ime je i docnije vrlo rijetko ili nikako spominjano.

U februaru 1503. godine Doboј posjeduju Turci, jer tada on već ima tursku posadu sa dizdarom Mustafagom na čelu. Međutim, kada su ga zauzeli nije tačno ustanovljeno. Njegova strateška važnost u to doba bila je svakako velika, jer je nešto sjeverniji grad Dobor još uvek bio u vlasti Berislavića i zauzet je tek 1536. godine. Docnije, kada se granice turskog carstva pomiču na sjever, uloga Doboјa opada.⁷

Godine 1657. on ima 30 čuvara sa pet aga, 1 top i havan, pet buradi baruta. Slično je stanje i 1785., 1800 (kada ima 10 čuvara) i 1804. godine (kada ima 15 čuvara). Početkom XVIII vijeka Doboј postaje sjedište kapetanije, što ostaje do 1831. godine.⁸

Oko Doboјa je naročito nemirno krajem XVII i početkom XVIII vijeka. Austrijska granica ponovo je na Savi. Javila se potreba da se sve tvrđave u dolini Bosne ospose, te je negdje u XVII vijeku Doboј bio generalno modernizovan i prepravljen za savremenu artiljerijsku tvrđavu. Iz tog vremena poticala bi ojačanja na sjevernom i zapadnom zidu gornje tvrđave i zemljani naboј i vrh glavne artiljerijske tabije, kao i niz drugih objekata.

Prva gravira grada sačuvana nam je iz vremena pohoda Eugena Savojskog na Sarajevo. Ona

⁵ Fermendžin, *Acta Bosnea*, 101.

⁶ Imena sa korijenom »dob« karakteristična su za nekoliko naših starih gradova (Doboј, Dobor, Dobrun, Dobrič, Dobra Kuća, Dobrinj, Dobra, rimska utvrda). Stanovnici obližnjih sela Doboј nazivaju i Dobuj, a tako ga spominju i izvjesni dokumenti.

⁷ H. Kreševljaković, nav. djelo.

⁸ Svi podaci H. Kreševljakovića, nav. djelo.

je datirana 16. oktobrom 1697. godine, danom kada je Dobojski bez borbe bio predat austrijskoj vojsci (sl. 2).

Na prolazu za Travnik austrijski konzul Josip P. Miteser imao je vremena da relativno vjerno nacrtava sjevernu stranu Doboja, te nam je na taj način pružio izvanrednu mogućnost da sagleđamo njegovo stanje i izgled u maju 1808. Istom prilikom ovaj iskusni obavještajac i diplomata skicirao je situaciju grada sa neposrednom okolinom na kojoj možemo vidjeti naselje ispod tvrđave sa mrežom ulica koja se ni do danas nije izmijenila. Tada je naselje imalo 70 kuća.¹¹

¹¹ O radu Mitesera u Bosni pisali su H. Kreševljaković i H. Kapidžić (Podaci o tvrđavama u Derventu i Travniku, Naše starine IV, 1957, 210). U ovom radu reprodukovane su i dvije njegove gravire Doboja (sjeverna strana i situacija grada) kao i crtež Doboja iz 1697. godine. Pošto se na ove gravire češće pozici-

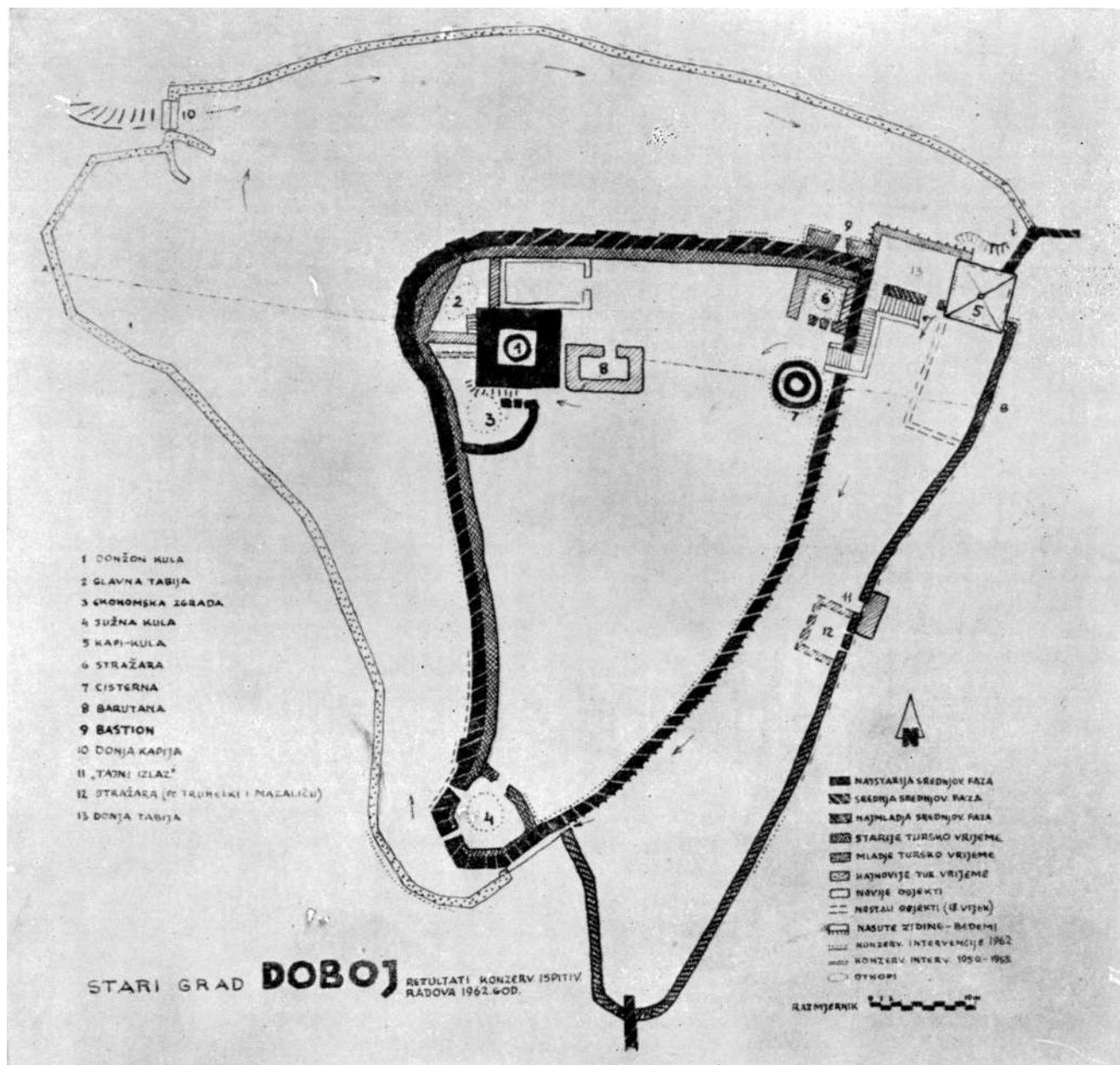
Na dan 5. septembra 1833. godine, kada je izvršeno investiranje Doboja on je imao 5 topova manjeg kalibra, 57 pušaka, 315 malih i 71 veliko topovsko tane, 300 tovara kukuruza u čardacima u rezervi i raznog drugog nevažnog inventara čije spominjanje svjedoči o tadašnjoj ubogosti i zapuštenosti ovoga grada na umoru.¹²

Definitivno je napušten kao vojni logor i tvrđava tek 1851. godine.¹³

vamo jer predstavljaju koristan materijal za restauraciju grada, a one na fotografijama ne pokazuju dovoljnu jasnoću, donosimo u crtežu ono što će nas najviše interesovati (sl. 2). Gravire potiču iz Državnog ratnog arhiva u Beču a posuđene su iz dokumentacije Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu.

¹² H. Kreševljaković, Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turском upravom, Prilozi Orijentalnog instituta II, Sarajevo 1952, 161.

¹³ H. Kreševljaković, Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb 1962, pod »Dobojski«.



Doboj je austrijska vojska zauzela i 1718. godine. Bilo je to u vrijeme drugog pokušaja generala Petraša da prodre u Bosnu, što je imalo za posljedicu požarevački mir. Doboj je tada za kratko vrijeme ušao u red strateški najvažnijih tvrđava i bio je prva jača utvrda prema Austriji. Za vrijeme tih ratova, 1716. godine, jedan odred austrijske vojske pod komandom kapetana Udarhelya zauzeo je naselje u Doboju i donje zidove tvrđave, ali posadu od 1000 momaka, zatvorenu u gradu, nije mogao prisiliti na predaju, te su se napadači povukli⁹. Ako uzmemo u obzir da je tvrđava 1697. godine osvojena bez borbe, ovaj neuspjeh austrijske vojske 19 godina docnije govori nam da je tvrđava u cjelini bila spremnija da dočeka neprijatelja, te da je u međuvremenu moralna da bude utvrđena. To je moglo da se nastavi i docnije jer je već 1717. godine Doboj bio na spisku gradova koje je Austrija planirala da

osvoji. Međutim, to je osuđeno Petraševim neuspjehom pod Zvornikom.

Iz nešto docnjeg vremena, odnosno iz 1763. godine imamo jedan kratki opis Doboja (»Dobuja«) u kome se kaže da je grad čvrsto utvrđen ali bez jake artiljerije. Opasan je kružnim bedemima i ima šanac okolo (?). U pograđu je naselje »sa 50 čisto turskih kuća«.¹⁴

Godine 1749. dobojska tvrđava služila je kao zatvor i u nju su dovođeni osuđenici čak iz Tuzle.¹⁵

Izvjesne podatke o dobojskoj tvrđavi dao je austrijski špijun Božić 1785. godine.

¹⁴ O prilikama oko Doboja za vrijeme ovih ratova vidjeti: G. Bodenstein, Povijest naselja u Posavini 1718–1739, GZM, 1907, 578. H. Kreševljaković i H. Kapidžić, Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine, Sarajevo 1957, 7

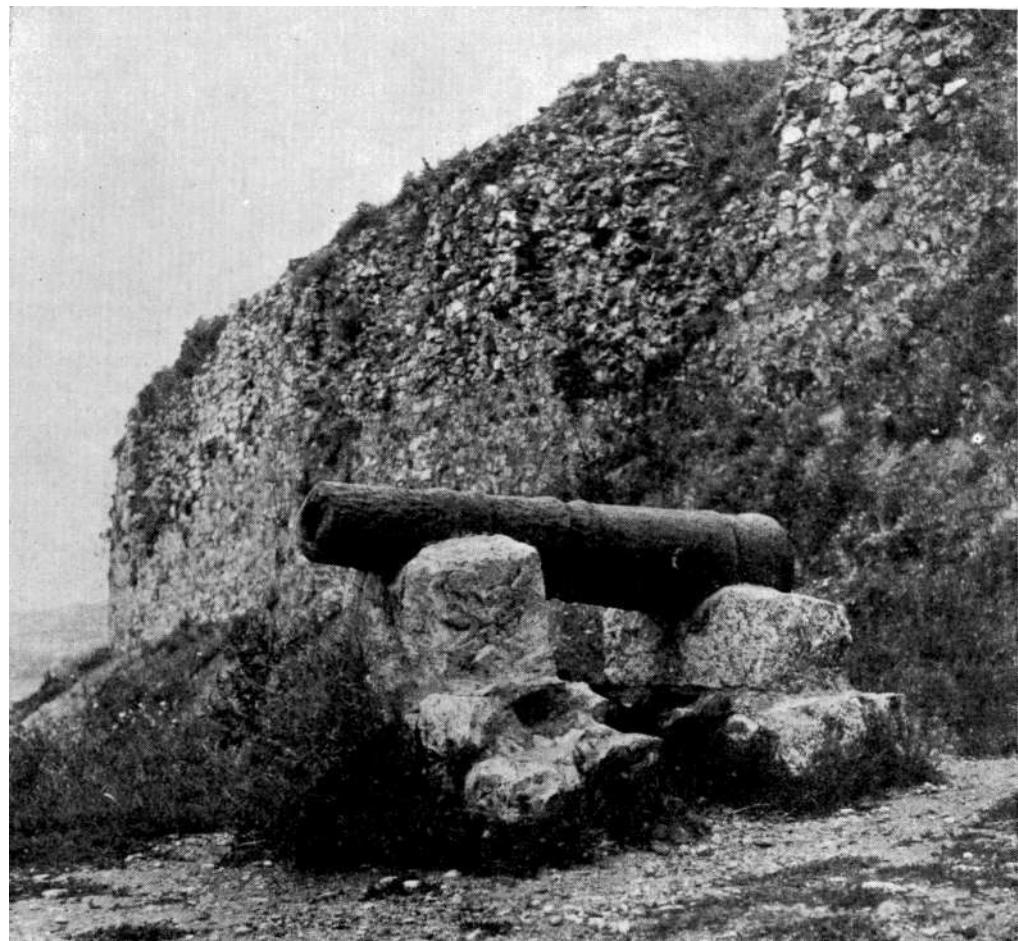
¹⁵ F. Spaho, Pobuna u tuzlanskom srezu pol. 18. v., GZM 1933, 72.

PREGLED RANIJIH KONZERVATORSKIH INTERVENCIJA

Prve radove na popravljanju tvrđave poslije napuštanja 1851. godine, izvela je austrougarska uprava 1381. godine. Spomen na ovu obnovu ostao je zabilježen na jednom kamenu u zidu kojim je

bio podzidan južni dio glavne tabije i koji se jasno izdvaja od ostalih zidova koji nisu obnavljani.

Godine 1915. konzervatorskim radovima na Doboju rukovodio je kustos Zemaljskog muzeja



Sl. 4. Istočni zid gornje tvrđave. Top je donešen na grad u novije vrijeme.

Vejsil Čurčić.¹⁶ Tada je postavljen krov nad kapikulom, koja je vjerojatno i nadozidana pri vrhu, a na istočnom zidu gornje tvrđave izvedene su na mjestu starih kamenih stepenica nove betonske neizgledne i neadekvatne. Tih godina odnesen je sa Doboja posljednji stari top, koji je Truhelka 1904. godine vidio i fotografisao.

U toku Narodne revolucije 1941–1945. godine, tvrđava u Doboju je bila još jedanput adaptirana u savremeno ratno utvrđenje. Neprijatelj je njegove tabije iskoristio za izgradnju provizornih bunkera (na donžon-kuli, južnoj kuli, glavnoj tabiji i na platou gornje tvrđave). Iz istog vremena je betonskom pločom pokrivena hala ispod glavne tabije. U toku borbi oko Doboja zidovi tvrđave bili su na nekoliko mjesta pogodeni i oštećeni artiljerijskim zrnima. Kapikula je ponovo ostala bez krova.

Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH izvodio je manje spasavalačke i konzervatorske radove na tvrđavi u toku 1950., 1952., 1953. i 1955.

godine. Tokom tih zahvata rekonstruisani su donja ulazna kapija i zid sa njene desne strane, kapikula je ponovo pokrivena drvenini šiljatim krovom sa sindrom, konzervirana je kruna kružnog zida donje tvrđave a najopsežniji radovi obavljeni su na južnom dijelu zapadnog zida uz južnu kulu, koji je iz osnove prezidan. Međutim, dobojska opština, koja je uglavnom finansirala ove zahvate, nije pokazala spremnost za saradnju sa Zavodom, radovi su povjereni neukim izvođačima i radnicima, te je Zavod, uvidjevši da se radovi na zapadnom zidu obavljaju nestručno, bio prisiljen da ih obustavi pravosnažnim rješenjem o zabrani.¹⁷

Ovogodišnji konzervatorski radovi bili su daleko obimniji kako u pogledu finansijskih sredstava tako i po veličini obavljenih radova.¹⁸ Oni su nastavak napora da se ova srednjovjekovna tvrđava dovede u stanje tehničke ispravnosti ali ne predstavljaju njihov završetak. Radove na konzervaciji Doboja potrebno je nastaviti.

II. PREGLED OBAVLJENIH POSLOVA

Prije nego što se detaljnije zadržimo na arheološko-arhitektonskoj problematici dobojske tvrđave a u svjetlu novih podataka koji su dobijeni ovogodišnjim konzervatorskim radovima, o čemu će biti riječi u narednom poglavlju, izložićemo ukratko opšti pregled radova u toku konzervatorskog zahvata 1962. god. (vidi plan grada).

Istočni zid gornje tvrđave, onaj koji spaja kulu uz stepenice na zapadu i šestostranu kulu na jugu, većim dijelom bio je izgubio svoju spoljnu kamenu oplatu, a dijelom i polovinu jezgra od lemljenog kamena i maltera. Traženjem zdrave podloge moralo se na ovom zidu oboriti još oko 15 m³ zida. Da bi se došlo do zdrave podloge na vrhu ovoga zida, koji je na toj visini bio naročito jako oštećen, morao se uz čitavu njegovu dužinu iskopati rov dubok oko 80 cm, pošto je kruna zida bila već odavno iščezla. Od ukupne mase kamena uzidanog 1962. godine u dobojsku tvrđavu, na ovaj zid otpada oko polovina (sl. 4 i 5).

Stepenice iz 1915. g. na istočnom zidu, izvedene u kamenu i betonu i dotrajale, zamijenjene su novim, a na betonsku konstrukciju stepenica postavljena je kamena oplata (sl. 5).

Kula uz stepenice (sl. 11) je otkopana do nivoa tla gornje tvrđave, njeni zidovi su konzervirani, istočni zid¹⁹ je adaptiran u stepenice za

penjanje na bastion uz ovu kulu, koji je opet nadozidan i završen sa debelom parapetom i otvoren za top na sredini (sl. 13).²⁰

Sjeverni zid gornje tvrđave (sl. 13) obnovljen je samo u dužini od 10 m, računajući od postamenta iznad kule uz stepenice prema glavnoj tabiji. Pošto je ovo zidno platno sastavljeno iz dva zida različitog porijekla, obnovljena je samo njegova spoljna polovina (starija), dok je unutrašnja polovina (mlađa) adaptirana u stepenice, tako da se po zidu može hodati. Rekonstruisani dio spoljnog zida završen je na vrhu sa tri puškarnice. Kada on u cjelini bude restauriran, a treba samo nadozidati spoljni zid do visine od 1 m iznad postojećeg unutrašnjeg zida, onda će se sa bastiona na istoku moći prelaziti na glavnu tabiju ovim zidom.

Opsežniji radovi vršeni su još na glavnoj tabiji, čiji je zid sa zapadne strane (južna polovina) prezidan iz temelja, tabija je otkopana do dubine od 160 cm, otkopani zidovi su konzervirani a čelo tabije je, na osnovu Miteserovog crteža, restaurisano sa 7 artiljerijskih otvora (puškarnica) (sl. 14, 16).

Donžon uz glavnu tabiju je otkopan samo do dubine od oko 50 cm kako bi se identifikovali

ljko Rosić. Radovi su izvođeni preko režijskog odabora pod stručnim rukovodstvom Zdravka Kajmakovića i tehničkim nadzorom ing. arh. Remzije Korkut.

¹⁹ U toku mog odsustva sa radilišta, majstori su na svoju »samoinicijativu« na istočnom zidu uz ovu zgradu izveli dva slijepa prozoričića, koji tu nikada nisu postojali.

²⁰ Vrh ovoga bastiona nije nadozidan do prvobitne visine jer se islo za uštedom sredstava. Da je on bio viši, ostavili smo da svjedoči jedan vrh staroga zida, koji je samo konzerviran.

¹⁶ Na žalost o ovim radovima nije ostalo pisanih dokumenata.

¹⁷ O ovim radovima: Izvještaji Zavoda, Naše stotine I, 204–208, II, 268 i arhiv Zavoda, dosije »Doboj«.

¹⁸ Finansiranje konzervatorskih radova na Doboju u 1962. godini vršeno je iz udruženih sredstava Savезнog fonda za unapređenje kulturne djelatnosti (3,000.000 din.) Republičkog fonda (2,500.000 din.) i sredstava NOO Doboj (2,000.000 din.). Projekat su izradili prof. ing. Esad Kapetanović i ing. arh. Nede-



Sl. 5 Istočni zid poslije zahvata (upoređiti sa slikom 4).

njegovi temelji, a njegova istočna strana, koja je prijetila da se sruši, je podzidana,

Zgrada uz glavnu tabiju djelomično je otkopana do dubine od 2 metra. Radove na otkopavanju potrebno je nastaviti (sl. 8).

Isto to urađeno je i u prostoru južne šesterostrane kule koja je otkopana do dubine od 1,80 m. Istočni zidovi ove kule nadozidani su do visine od 1 m.

Zapadni zid gornje tvrđave obnovljen je u dužini od 18 m sa sjeverne strane, odnosno do svoje polovine. Južna strana ovoga zida obnavljana je prilikom ranijih konzervatorskih zahvata u toku 1953. godine. Ostala je još netretirana sredina zida (sl. 1).

Južni vrh donje tvrđave morao je biti prezidan pošto je prijetila opasnost da se obruši na kuće ispod ove najstrmije strane tvrđave.

»Tajni izlaz« na istočnom zidu donje tvrđave je zazidan pošto je izgubio svaku funkciju. Propuštajući kamenje sa grada ovaj otvor je predstavljao stalnu opasnost za gradsko naselje u podnožju tvrđave.

Novootkrivena cisterna na tvrđavi je otkopana, prezidana i konzervirana (sl. 10, 11, 16).

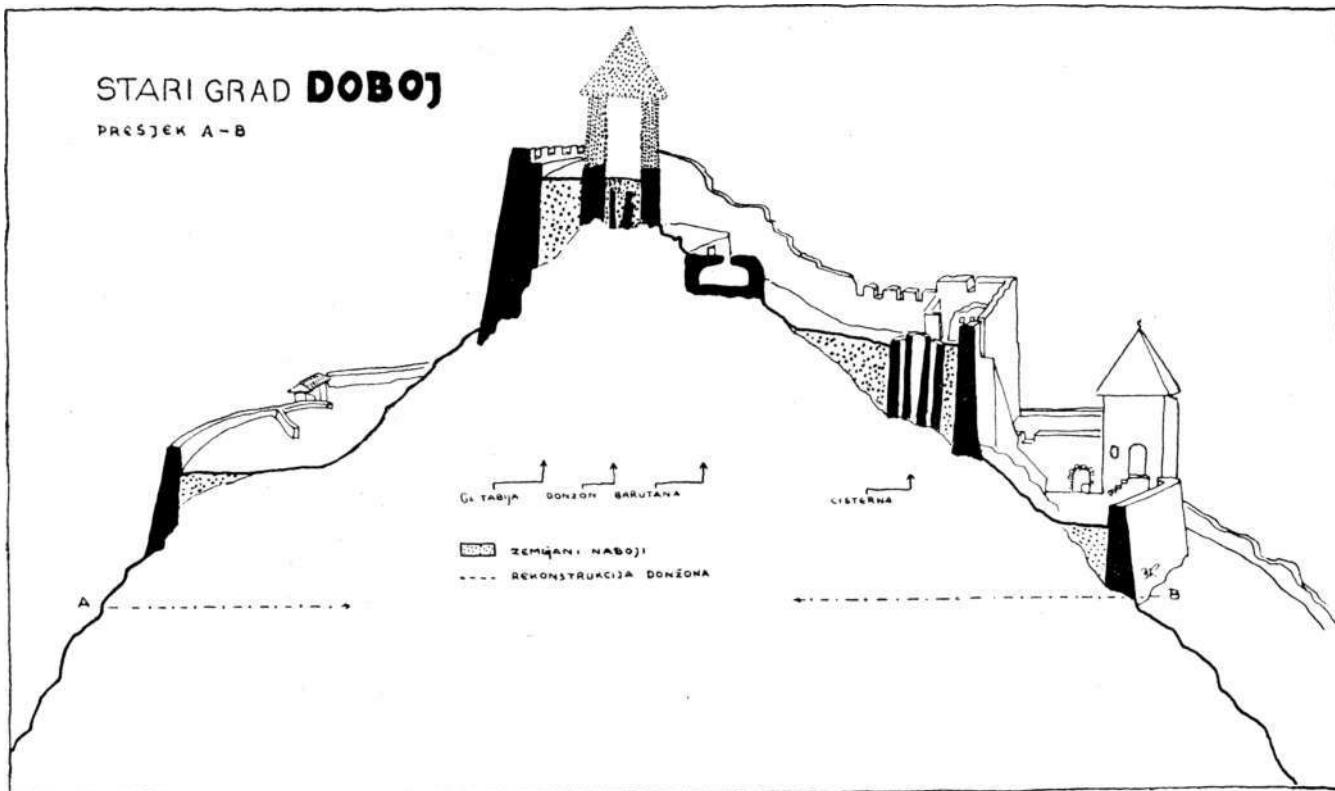
Pored toga izvršen je niz manjih konzervatorskih intervencija na pojedinim dijelovima, kao na primjer: učvršćenje pokrenutih blokova kamena, fugovanje, nadomještavanje ispalih kamenih blo-

kova, adaptacija kružne staze oko gornje tvrđave, zidanje zaštitnih parapeta, stavljanje podesta i kaldrame, niveličanje tla, nadomještaj šindre na otkrivenim površinama krova na kapikuli i ulaznoj kapiji, itd. (vidjeti plan).

Sa grada je uklonjena vatrogasnna sirena koja više od 60 godina stoji na glavnoj tabiji, a već ranije porušeni betonski spomenik omladinskih radnih brigada (pruga Šamac–Sarajevo), uz šesterostranu kulu iskorišćen je kao sporedni građevinski materijal.²¹

Pristupajući konzervatorsko-restauratorskim radovima na dobojskoj tvrđavi imali smo na umu slijedeće: tamo gdje je iz bilo kojih razloga bilo nemoguće doći do tačne predstave o starijem izgledu objekta, izvršena je samo njegova konzerva« ja, a tamo gdje je raniji izgled mogao da bude uočen, bilo na osnovu dokumentacije ili po logičnim prepostavkama, izvršena je potpuna ili

²¹ Ovom prilikom želim da se ogradi od načina na koji je rekonstruisana južna strana glavne tabije. Analogno sjevernoj strani, koja je prvobitna, južnu stranu trebalo je rekonstruisati sa jednim plitkim kontraforom (pilastrom) a prelaz sa vertikalnih zidova tabije na nakošene zidove zapadnog zida izvesti preko jednog sferično izvijenog polja kakav se vidi na sjevernoj strani tabije. Nesporazumom među ljudima koji su me zamjenjivali u toku moga odsutstva sa radilišta, moj plan, ostavljen u dnevniku, nije realizovan.



Sl. 6 Presjek tvrđave pokazuje debele naboje zemlje uz zidove.

djelomična rekonstrukcija, smatrajući to najpodsnijim vidom konzervacije. Na primjer, Mitese-rova gravira dozvoljavala je rekonstrukciju vrha sa puškarnicama na sjevernom zidu tvrđave (sl. 2). Zato su te puškarnice ovdje i realizovane (sl. 13). Istočni zid, međutim, završen je ravno, jer o izgledu ovog zida, odnosno njegovog vrha, nemamo nikakvih podataka. Ali, sam zid je rekonstruisan pošto su za to bili dovoljni njegovi temelji ili sačuvano jezgro. Ukoliko se pak pronađu dokumenti iz kojih bi se sagledalo kako je ovaj zid bio završen, on će se moći tako završiti, te je zbog toga zid u cijelini ostavljen nešto nižim nego što je on svakako bio (sl. 5). Znači, držali smo se principa: odrediti stepen rekonstrukcije za svaki objekt posebno u zavisnosti od mnoštva elemenata, imajući na umu da je nepotrebno i štetno nasilno i isforsirano obnavljanje svakog detalja, jer bi to

moglo da umanji izvjesne likovno-emotivne kvalitete ove srednjovjekovne tvrđave-ruine. Ali u isto vrijeme smatrali smo da se proces propadanja ovakvog objekta može uspješno zaustaviti globalnom obnovom ugroženih zidnih masa, a to je, u krajnjoj liniji, omogućavalo da tvrđava ponovo dobije svoje prvobitne prostrane arhitektonске i siluetne kvalitete. Naravno da se pri tome nije moglo ići, niti je to bilo potrebno, za nekim daljim istorijskim rekonstrukcijama. O izgledu grada prije 1697.²² godine mi nemamo nikakvih podataka (sl. 2). Grad je zamišljen onako kako je on izgledao krajem XVII i početkom XVIII vijec-

²² N. starine IV, gravira na str. 209.



Sl. 7 Presjek prizemnog prostora donžona sa cisternom



Sl. 8 Sjeveroistočni ugao ekonomске zgrade u toku otkopavanja.

ka.²³ Svim nadogradnjama na ovoj tvrđavi, koje su, kako se to može vidjeti, bile brojne, poklanjana je jednaka pažnja i ravnopravan tretman. Radeći ovako, mi smo imali na umu da dobojska tvrđava treba da dobije određenu namjenu za kulturno, ekonomsku eksploraciju, i da ona, ipak, nije takav objekat koji bi trebalo samo iskorištavati u naučnoispitivačke svrhe u užem smislu riječi.

U toku rada upotrebljavan je stari i novi kamen skoro u istoj srazmjeri. Stari kamen korišćen je pretežno za oplatu. On je dobijen rušenjem oštećenih zidnih masa i iskopom, a novi kamen nabavljan je u kamenolomu »Spreča«. S obzirom na razliku u boji između ove dvije vrste kamena, pazilo se da se, polazeći sa zidanjem od zdrave podloge, izvrši blagi »mozaički« prelaz sa starog na novi materijal. Tako je novi kamen stavljen odmah na početku nadozidavanja, ali u minimalnoj količini, da bi se njegovo prisustvo povećalo prema vrhu, koji je skoro potpuno završen u novom kamenu. Zahvaljujući ovome razlike u zidovima na prvi pogled teško se uočavaju, ali pažljivo oko uvijek će ih razdvojiti. Na taj način novi kamen obilježava granicu tretirane površine. Ovaj metod ublažuje neminovnu razliku između tretiranih i netretiranih površina, koje su ponekad drastično uočljive (sl. 5).

Kao vezivo upotrebljavan je produžni (1:3:6) i cementni malter. Cementni malter korišten je odmah, na početku nadozidavanja zidova do 1 m



Sl. 9 Zapadni dupli zid g. tvrđave u toku obrušavanja u svrhu traženja zdrave podloge.

;visine i na završetku zida, opet u visini od 1 m. Pazilo se da se prelazi između produžnog i cementnog maltera obave postepeno kako bi se umanjila opasnost pucanja zida uslijed različitog ponašanja. Tako su novoprizidane zidne mase, koje su ponekad dosezale visinu od preko 10 m, dobine betonsko postolje i »kapu«.

III. REZULTATI ARHEOLOŠKO-ARHITEKTONSKIH ISTRAŽIVANJA

Donžon-kula. Da je negdje uz glavnu tabiju postojala donžon-kula, svjedočila je Miteserova gravira iz 1808. godine (sl. 2). Pažljivim posmatranjem ona se može primijetiti i na graviri iz 1697. godine kao najistaknutija tačka tvrđave. Mazalić je takođe ispravno prepostavljao lokaciju donžona negdje uz glavnu tabiju, ali je mislio da je on srušen od strane Turaka pošto je predstavljao dobru metu za artiljerijska oružja. Međutim, sudeći po gravirama, on je nadživio mnoga bombardovanja topova i mogao je definitivno propasti tokom XIX vijeka, kada je dobojska tvrđava polako napušтana u cjelini.

Relativno visoki zidovi donžona mogu se vidjeti na graviri nepoznatog autora koji je donio »Slovinac« za 1880—1881. godinu, strana 133.

Blagodareći pomenutim gravirama, temelje donžona nije bilo teško odrediti. Trebalo je samo na postamentu iznad barutane skinuti rastinje па да se oni u osnovnim konturama odrede. Otkopa-

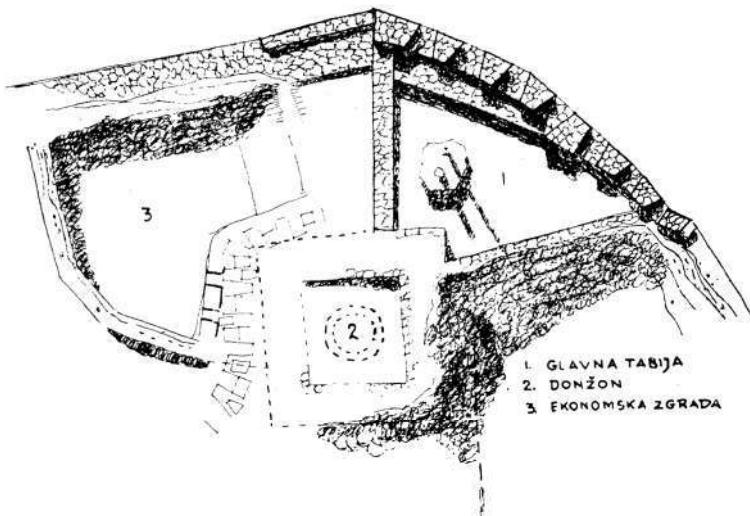
vanjem je ustanovljeno da je donžon imao kvadratičnu osnovu. Zidovi su bili debeli 175 cm, a strane spolja iznosile su 7,20 m. Jedan dio zida sačuvan pod zemljom tabije, pokazuje da je kula bila ozidana od lijepo tesanih i pravilno složenih kamenih pravougaonika, po čemu se odvaja od ostalih objekata na tvrđavi. Jugozapadni ugao donžona ulazi u prostor tabije; na njega se samo prislanjaju poprečni i istočni zidovi tabije. On se nalazi na najistaknutijoj tačci kamene glavice. Zbog toga se donžon, zajedno sa kompleksom neposredno uz njega (prostor na kome je danas tabija i ekomska zgrada), mora smatrati najstarijim jezgrom staroga Doboja. On je prva utvrđena kula dvora nepoznatog vlastelina župe Usora (sl. 14).

Sa zapadne strane donžona nađeno je na dubini od 30 cm nekoliko kamenih stepenica. Uлaz u donžon nalazio se, znači, na toj strani.

U podrumskom prostoru ove kule nađena je još jedna mala cisterna za vodu sa ljevkastim nabojem plave ilovače uz zidove donžona, šderom i kružnim bunarom ozidanim od kamena.

²⁸ Isto, Miteserovi crteži Doboja na strani 208.

DONŽON KULA



Sl. 10 Novo stanje najstarijeg jezgra u Doboju.

Sistem je u osnovi isti kao i kod donje cisterne, o kojoj će biti posebno riječi. Ova cisterna bila je jedan od uzroka docnije propasti donžona, jer je voda, koja se akumulirala u oštećenoj cisterni, skoro potpuno razorila istočni zid kule, koji je nadnesen nad platoom tvrđave, te je voda tuda jedino mogla da otiče (sl. 7).

Jedan profilisani ulomak nekog vijenca ili konzolice nađen u šту ekomske zgrade vjerojatno je porijeklom sa donžona (sl. 17).

Odsustvom najistaknutije i najtvrdje kule na dobojskoj tvrđavi njena panorama je znatno osromašena. Iz tih razloga donžon bi trebalo restaurirati do visine od oko 12 m i završiti kao ruinu (sl. 19).

Ekonomski zgradu. Raniji istraživači Doboja smatrali su ovu zgradu cisternom.²⁴ Polukružnog je oblika i prislonjena je sa južne strane donžona i glavne tabije. Na zapadnoj strani naslonjena je fra zid tvrđave (sl. 14).

Zgrada je otkopana do dubine od 1,40 m, no kopanje još nije završeno; obustavljen je na dužini 30 cm niže od malih prozoričića nađenih na sjevernom zidu zgrade (sl. 8). Zapadni ugao ovoga prostora bio je podzidan nakošenim zidom debelim 40 cm. On je, sudeći po tome što je nakošen, podignut docnije kada je počelo nasipanje prostora na glavnoj tabiji. U blizini ovoga zida, koji je morao da bude srušen jer ga je zemlja sa tabije već bila prevrnula, na dužini od 180 cm (20 cm ispod sadašnjeg tla zgrade) nađeni su ostaci pepela, ugljevlja i ulomaka pečene gline, na osnovu čega se može zaključiti da se radi o peći — ognjištu. Pošto su sredstva bila iscrpljena, ova mala sonda je ponovo zatrpana kako bi se drugom prilikom mogla ispitati. Pored ovog nalaza, na istoj dužini nađeni su dva ulomka kamena od žrvnja i dva profilisana kamena: jedan je ulomak

rimskog cipusa a drugi je dio neke profilisane konzole sa donžona (sl. 17). Ulomak cipusa ima profile sa tri strane dok mu je četvrta, šira strana ostala neobrađena. Na užim bočnim stranama nalaze se plastične reljefne predstave grančica sa srečolikim listićima. Ulomak je rađen u mekom kamenu, muljiku, i nije moguće reći je li on na tvrđavi donesen sa bliskog rimskog lokaliteta na Usori (Crkviea), ili je rimska stanica postojala na mjestu današnje tvrđave. Jedan ulomak rimske plastike bio je 1959. godine uzidan u zid kod donje kapije pa je docnije nestao.²⁵

Nalazi keramike nisu bili brojni i svode se samo na skromne ulomke srednjovjekovne i turške crne i sive keramike.²⁶

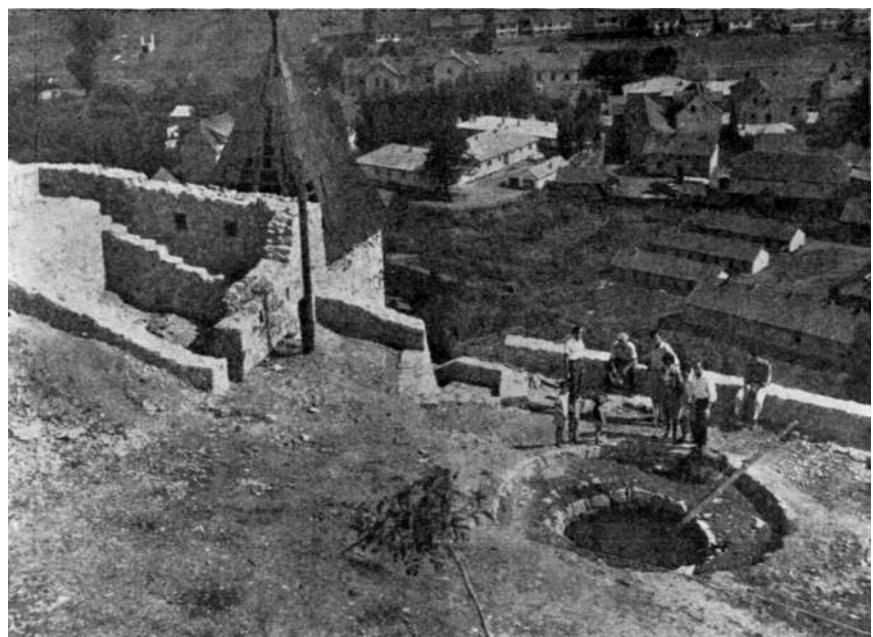
Gdje su bila ulazna vrata ove zgrade nije bilo moguće sa sigurnošću ustanoviti. Može se samo pretpostaviti da su ona morala biti negdje na

²⁵ Č. Truhelka (nav. djelo, 78) kaže da je jedan od dokaza srednjovjekovnog porijekla dobojskog grada i postojanje nekoliko ulomaka srednjovjekovne plastike uzidanih u njegove zidove, ali on ništa podrobniye ne kaže o njima. Ulomak rimske plastike našao je Dj. Mazalić 1948. godine uzidan u zid kod donje kapije. Ulomak je bio dug 17 cm i predstavljao je zadnje noge konja. Rađen je tehnikom dubokog punktiranja svrdlom. Tih ulomaka danas nema na gradu, a ovaj rimski je, izgleda, prenesen u Zagreb. O rimskom lokalitetu Crkvini na ušču Usore vidi: W. Radimsky, Rimska utvrda na Crkvini i kastrum kod Doboja, GZM, 1891, 251; Istri, Dalji predmeti nađeni kod rimske utvrde na Crvenici kod Doboja, GZM, 1892, 190; Dr K. Patsch, Epigrafski nahodaji iz godine 1895, GZM, 1895, 573; Isti, Mali rimski nahodaji i posmatranja, GZM, 1897, 530; I. Čremošnik, Nalazi nađiti u srednjovjekovnoj zbirci u Sarajevu, GZM, 1951, 249–50. Iscrpan pregled kulturnih slojeva na Crkvini od paleolita do srednjeg vijeka dao je Đuro Basler (Arheološko nalazište Crkvina u Makljenovcu kod Doboja, Clanci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, Tuzla 1961, 75–88). Na istom mjestu ostala literatura.

²⁶ Svi nalazi pohranjeni su u Zavičajnom muzeju u Doboju.

²⁴ Č. Truhelka, nav. djelo, 80 (plan grada).

Sl. 11 Pogled sa tabije na stražaru uz bastion (lijevo), ulaz na g. tvrđavu i novopronađenu cisternu koja je uspješno korишtena za akumulaciju vode potrebne radilištu. Stanje u toku rada.



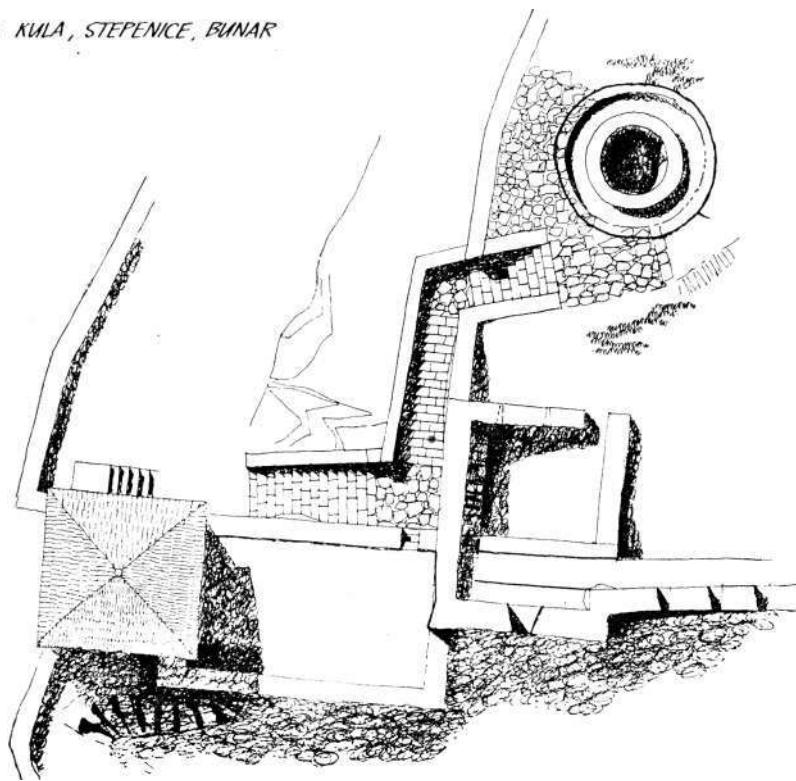
kraju koridora koji čine paralelni tokovi uže polovine zapadnog zida zgrade i južnog zida donzona (sl. 14).

Čatrnja. Prilikom otkopa jarka uz istočni zid gornje tvrđave, u blizini stepenica, sa lijeve strane, otkopan je spoljni zid dosad nepoznatog objekta. Praćenjem ovoga zida otkopom ustanovljeno je da je on kružnog oblika. Unutar njega pronađen je još jedan manji kružni zid, te je bilo ja-

sno da se radi o cisterni za vodu. Zatim je cisterna u potpunosti otkopana (sl. 11).

Prečnik otvora spoljnog kruga cisterne iznosi 5,69 m, a unutrašnjeg 2,5 m. Između ova dva koncentrična kruga nalazi se čitav sistem slojeva plave i crvene gline i pijeska. Plava glina nalazila se i na dnu cisterne. Unutrašnji zid cisterne ozidan je od pritesanih, u redove složenih, kamenih pravougaonika. Oni su djelomično tokom vremena, naročito u gornjim zonama, poispadali, te

ULAZNA KULA, STEPENICE, BUNAR



Sl. 12 Sjeveroistočni ugao grada poslije radova.



Sl. 12 Cisterna poslije konzervacije i djelimične rekonstrukcije

su ove površine bile docnije zamijenjene običnim kamenom slabije izrade. Sedreni kvaderi od kojih je nekada bila izgrađena cisterna u cjelini, nađeni su u kompaktnosti jedino u donjim zonama. Cisterna se od vrha prema dole sužava, a sami vrh dna mogao je biti zaobljen.

U donjim zonama na zidovima bunara nađen je karakteristični hidroulični malter sa par slojeva. Prvi sloj sastojao se od čistog kreča (0,7 cm), a preko njega je stavljen nekoliko krečnih premaza. Da se ne bi narušila nepromočivost sistema glinenih slojeva između zidova, ovaj prostor nije otkopavan te nismo u stanju da kažemo da li je i spoljni zid bio omalterisan, ali na osnovu izvjesnih indicija koje nam daje sistem glinenih slojeva, proizlazi da on nije morao da bude omalterisan. Njegova funkcija je bila da pridržava posljednji glineni sloj.

Dobojska cisterna daje nam mogućnosti da jasno sagledamo kako su funkcionisale cisterne ovoga tipa.

Pošto je unutrašnji zid cisterne bio malterisan, postavlja se pitanje kako je u njega doticala voda, tim prije što nisu nađeni nikakvi kanali. Tek na dnu, u mulju, pronađena je tanka željezna cijev promjera 1 cm.²⁷ Pretresom sedrenih kvadera ustanovljeno je da su izvjesni blokovi u donjim zonama objekta, sa zapadne i sjeverne strane, bili povezani umjesto malterom, kako je to inače slu-

čaj kod ostalih površina, sitnim šljunkom.²⁸ Postaje jasno da je unutrašnji krug cisterne samo jedan dio ovoga komplikovanog sistema iz koga se neposredno crpila akumulisana voda. Ali voda se isto tako zadržavala i u međuprostoru ispunjenim glinom i pijeskom, čija je glavna funkcija filtracija vode. Voda se, dakle, slijevala površinskim tokom sa padina gornje tvrdave u međuprostor između spoljnog i unutrašnjeg zida cisterne, koji je morao biti kaldrmisani. Ispod kaldrme voda je prolazila u sloj šljunka širok oko 25 cm i po zakonu spojenih sudova prolazila u unutrašnji krug cisterne na samom njenom dnu. Da ne bi voda istekla izvan spoljnog kruga ona je od njega izolovana debelim slojem plave gline koji se inače produžava i ispod dna cisterne, a da ne bi ulazila u prostor za akumulaciju, te na taj način oštetila zid, postavljen je nešto tanji sloj nabroja crvene gline (terra rossa), koji se pri dnu tanjio da bi odmah iza polovine dubine cisterne iščezao i bio zamijenjen slojem pijeska. Prolazeći

²⁷ Šljunak umjesto maltera nađen je na cisterni grada Žvečana. Sistem zvečanskih cisterni u osnovi je sličan dobojskom. (Arh. Ivan Zdravković, Rezultati konzervatorskih ispitivanja i radova na gradu Žvečanu, Zbornik zaštite spomenika kulture, Beograd 1961, 92, 93).

Ovo pokazuje da je građenje cisterni na ovakav način bilo u srednjem vijeku veoma rasprostranjeno. Ovako komplikovan sistem cisterni gradio se, izgleda, prije svega na tvrdavama gdje je zemljiste za cisterne bilo nepodesnije za zadržavanje vode.

²⁷ Gdje je cijev mogla da stoji nije bilo moguće ustanoviti.

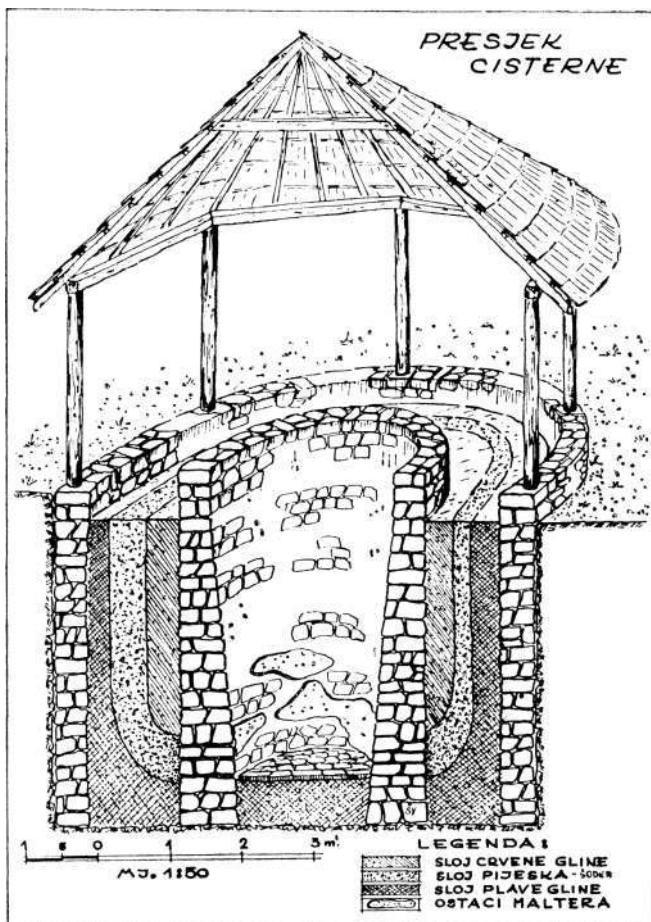
u cisternu kroz pjesak i akumulišući se djelično u međuprostoru sa pjeskom, voda je prečišćavana, odstranjivano je štetno ilenje cisterne te se ona rjeđe čistila. No, na ovaj način regulisana je i temperatura vode jer je njen jedan dio prilikom crpljenja nadolazio iz prostora sa pjeskom; na taj način naši stari graditelji cisterni konstruisali su izvrstan rashladni uređaj. Hidroulički malter²⁹ u unutrašnjem krugu cisterne onemogućavao je kvašenje zida, imao je izvjesne higijenske funkcije i usmjeravao je priticanje vode samo na određenim površinama pri dnu bunara.³⁰

Ispitivanja nisu našla nijedan elemenat koji bi govorio da je unutrašnji krug (bunar) bio odozgo presvođen kupolastom kalotom, iako se ta mogućnost još ne mora isključiti. Ali, s obzirom da je cisterna morala imati zaštitni krov, te uvezši u obzir debljinu zidova, čini se da će pretpostavka da je krov bio od drveta imati najviše opravdanja. Kako je on mogao izgledati, pokazujemo u pokušaju rekonstrukcije na sl. 13.

Postavlja se pitanje kada je mogla nastati ova cisterna. Na glavici na kojoj je sagrađena tvrđava nema izvorske vode. To nam govorи da je sa prвim fortifikacionim objektom morala postojati i cisterna. Cisterna nađena na donžon-kuli na glavnoj tabiji svakako je starija od ove. Arheološki nalazi prilikom otkopavanja sasvim su siromašni, što je i razumljivo jer je cisterna pored redovnih čišćenja bila relativno dugo u upotrebi. Zemljane lule sa početka XIX vijeka nađene su na samom dnu, a i željezna cijev, o kojoj je bilo riječi, ne može biti starija od XVIII vijeka. Dodavši tome da je kod starih Dobojskih još uvijek živo sjećanje na pričanje njihovih roditelja da su u doba velikih suša donosili vodu sa »Gradine«, možemo zaključiti da je cisterna polako zatrpana od 1851. godine, kada je grad napustila turska vojna posada, do sedamdesetih godina proš-

²⁹ Pod ovom vrstom maltera, koji ne propušta vodu ni pod kakvим uslovima, mislimo da treba podrazumijevati samo malter koji se pravio od crvene gline i kreča. On je čvrst kao kamen, krt, a površina mu se lako glača. Od njega treba razlikovati malter sa tucanom operekom umjesto pjeska, koji se još od rimskog doba upotrebljavao za malterisanje ploha koje se prije svega žele slikati. Takve maltere imala je većina džamija iz 16. vijeka u BiH jer je njihova unutrašnjost bila oslikavana (Aladža u Foči, Arnaudija u Banjoj Luci, Sulejmanija u Bijeljini). Ovaj malter lakše je specifične težine od svakog drugog maltera te je naročito bio podesan za pokrivanje potkupolnih prostora. On nije higroličan već higroskopičan, te je stavljen kao podloga drugom bijelom sloju koji je obično oslikavan. Na taj način on je zadržavao vlagu iz zidova. Njegova higroskopičnost posljedica je prisutne opeke. (O ovim malterima pisali su Rajko Sikimić i Vinko Durović u Zborniku za zaštitu spomenika kulture za 1960. i 1956. godinu).

³⁰ Cisterna skoro u potpunosti identična dobojskoj otkopana je na Bobovcu 1961. godine (Ivo Bojanovski, Stari grad Bobovac i njegova konzervacija, Naše starebine VIII, 1962, 76, 77, sl. 5). Autor smatra da je unutrašnji krug bobovačke cisterne nastao docnije, kada je spoljeni krug počeo da propušta vodu.



Sl. 13 Sistem dobojske cisterne.

loga vijeka. Kada je tvrđavu ispitivao dr Ćiro Truhelka prvih godina našega vijeka, ona je već bila zatrpana šutom i zemljom i Truhelka je nije mogao vidjeti. Otud njegovo pogrešno određenje polukružne zgrade kao cisterne.

Solidnost izvedbe i konstrukcija čatrnje upućuje nas da ovdje vidimo djelo primorskih majstora, poznatih na našem širem području kao izvrsnih graditelja ovakvih objekata.³¹ Međutim, na pitanje kada je mogla nastati ova cisterna, teško je sa sigurnošću odgovoriti. Iz činjenice da je ona djelo primorskih majstora i da se nalazi na platou gornje tvrđave, koja je nesumnjivo srednjovjekovna, proizlazilo bi da je i čatrnja mogla nastati u predturskom vremenu. Ovo tim prije ukoliko još uvijek nije identifikovana neka druga čatrnja na ovom dijelu grada. (Čatrnja u području donžona je starija od ove, ali ona je vrlo malog kapaciteta da bi mogla da zadovolji potrebe cjelokupne posade. Voda iz čatrnje u donžonu korišćena je od užeg kruga ljudi i čuvana kao posljednja rezerva u najtežim časovima kada je donžon jedino ostajao neosvojen.) U prilog datiranja dobojske čatrnje u predturski period govorile bi i analogije između nje i čatrnji na Bo-

³¹ K. Jiriček, Istorija Srba, knj. II, Beograd 1952. 114.

bovcu i Zvečanu, koje su određene kao srednjovjekovne. Našu čatrnu Turci su samo obnavljali.³²

Međutim, ovakvom datiranju može da se suprotstavi činjenica da je dobojska čatrna djelomično ukopana u zemljani naboј, formiran uz istočni zid gornje tvrđave. To znači da je čatrna svakako mlađa od ovoga zemljanog naboјa, koji na mjestu čatrne dostiže debljinu od 3–4 m. (U donjim dijelovima čatrna je, pretpostavljamo, ukopana u stijenu.). Zato se postavlja pitanje kada je izvršeno nasipanje terena unutar tvrđave. Mi znamo da je takvih nasipanja bilo u turskom vremenu i to vrlo kasno,³³ a smatra se da je to karakteristika artiljerijskog doba, kada se javila potreba za tabijama. Lokacija dobojske čatrne mogla bi se vrlo uspješno iskoristiti za tvrđenje da je takvih nasipanja bilo i u srednjevjekovnom periodu i da je teren niveliran nasipanjem ne samo da bi se zidovi ojačali i formirale artiljerijske tabije već i radi dobijanja podesnijeg prostora za organizaciju života na tvrđavi. Plato gornje tvrđave, koji je danas skoro ravan, bio je prije ovih nivelačija krševit, jako ukošen te skoro neprohodan. Pored organizovanih nivelačija, nasipanje je vršeno i spontano — zatrpanjem tokom vremena. Ipak, ovdje u Doboju nanos zemlje nije mogao dostići debljinu potrebnu za izgradnju čatrne prije XV vijeka, te nam se nje-

³² Cisterna je nekada bila ozidana od sedrenih blokova. Oni su se zadрžali još uvijek na njenim donjim zonama. Gornji zid unutrašnjeg kruga cisterne zidan je lomljenim kamenom te je očigledno da je u izvjesnom periodu cisterna bila srušena i ponovo opravljena. To takođe potvrđuje njenu relativnu starost.

³³ Polovinom XVIII vijeka Sarajlije su bile često mobilisane da nasipaju tabije na sarajevskoj tvrđavi (Hronika Mula Mustafe Bašeskije, prevod M. Mujezinovića, u rukopisu).

gova polovina čini najprihvatljivijim datumom nastanka dobojske cisterne (sl. 12).

Glavna tabija. Danas tabija izgleda kao zarubljena nepravilna polukupa podzidana blago izlomljenim bedemom. To je bivši »štít grada«, adaptiran u artiljerijsku tabiju tipičnu za XIII vijek. Kako su nekada izgledale ovakve tabije može se najbolje vidjeti ako pogledamo tabiju u Travniku, koju je Miteser pedantno nacrtao oko 1809. godine³⁴ To je petostrani polukrug, izbačen nad provaljom na najvišoj tačci grada, čiji je vrh uokviren puškarnicama za artiljerijska oružja. U artiljerijskom vremenu ovakve tabije zamjenjuju ulogu ranijih donžona te je opšta pojava da se javljaju uglavnom u blizini ruševina ovih kula ili u njihovoj neposrednoj blizini. One su mirnim vremenima mogle da budu i pokrivene, kakva je još uvijek »krnja kula« u Tešnju, a u ratnim danim sa njih je skidan krov. (Gravira iz 1697. god., sl 2, prikazuje donžon i ostale kule otkrivenim, vjerovatno zbog ratnog stanja, a gravira iz 1808, sl. 2, iste kule prikazuje sa krovovima.).

Na crtežu iz 1808. godine ova tabija je predstavljena kao polukružna, otkrivena i sa vijencem ispod niza puškarnica. Međutim, pred početak konzervatorskih radova bila je prava ruina, te se njen prvobitni izgled teško mogao i nazreti (sl. 15). Austrougarske intervencije na južnoj polovini tabije još više su pogoršavale utisak. Dobar dio zidnih površina bio je pokrenut, rastočen rastinjem i svakog momenta moglo je doći do rušenja. Zbog toga je izvršeno prežidavanje južne strane tabije i zida do nje. Da bi se to uspješno obavilo, morala se površina tabije otkopati do dubine 1,60 m, kako bi se došlo do zdrave podlage.

Prilikom otkopavanja ustanovljeno je da je tlo tabije više puta prekopavano te je naučna vrijed-

³⁴ Kreševljaković Kapidžić, nav. djelo, 211.



Sl. 14 Pogled na donju kapiju i glavnu tabiju. Stanje pred početak radova 1962.



Sl. 15 Pogled na čonički dio dobojske tvrđave sa munitivnare džamije. Stanje poslije radova. Uporediti sa sl. 15.

nost kulturnih slojeva vrlo mala. Na primjer, na dubini od 100 cm nalaženo je starijih željeznih artiljerijskih kugli naporedno sa puščanom municijom iz prvog svjetskog rata i sa savremenom ciglom. Dublji slojevi bili su tek nešto interesantniji. Na dubini od 1,20 m nađeno je ognjište sa tlom od pečene gline. Nalazilo se u sjevernom uglu tabije pri spoljnjem zidu. Ali ni ono nije bilo sačuvano u izvornom stanju već u detaljima. Pečena glina sa ugljevljem nađena je i na drugim mjestima tabije na približno istoj dubini. Čini nam se da je ovo dubina na kojoj je tabija duže vremena bila završena. To je vjerojatno tek XVII vijek.

Kopanjem sonde do dubine od oko 210 cm nađen je jedan kameni projektil nepravilnog jajastog oblika na kome je još uvijek bila sačuvana degenerisana i izmijenjena skrama gari i ulja. Mišljenja smo da se radi o primitivnijim projekttilima za izbacivanje zapaljivih materijala. Pronađen je i jedan ulomak kama od žrvnja i to je sve. Ipak, vidjelo se da su dublji slojevi interesantniji, no oni nisu otkopavani jer je tabiju trebalo završiti na visini na kojoj se ona mogla nalaziti 1808. godine.

Na dubini od 40 cm naišlo se na jedan dosada nepoznati zid, koji je uži prostor tabije zatvarao sa južne strane, spajajući njen spoljni zid sa donžonom. Pošto se zid nalazio pod zemljom, proizvodi da je on već odavno bez funkcije. Do koje dubine seže, nije ustanovljeno jer se nije vršilo otkopavanje. Pošto na njegovom vrhu nisu na-

đeni prolazi za tabiju, a preko njega se jedino moglo doći na nju, ovaj zid je mogao imati samo funkciju pridržavanja zemljanog naboja na tabiji, ili se radi o ostacima prvobitnog kompleksa oko donžona. On je, međutim, sigurno mlađi od donžona, što se vidi po spojnicama (sl. 14).

Južnije od ovoga zida nađen je kosi podzid koji je poslije izgradnje tabije podignut, a docnije porušen od pritiska zemlje.

Buduća arheološko-arhitektonska ispitivanja na ovoj tabiji trebalo bi da riješe pitanje izgleda prvobitnog kompleksa oko donžon-kule, koji je izmijenjen izgradnjom ove tabije u XVII vijeku.

Tabija je, na osnovu podataka sa crteža iz 1808. godine, završena sa 7 artiljerijskih puškarica i prsobrana (sl. 16).

Južna kula. Kula se nalazi na južnom vrhu gornje tvrđave. U osnovi ima nepravilni šestougonik. Danas je sačuvana samo u temeljima a zbog velikih obnova nije moguće sagledati sve elemente na osnovu kojih bi se moglo sa sigurnošću reći iz kog je vremena. Njena nepravilna osnova upućuje nas da njen nastanak tražimo poslije izgradnje zidova gornje tvrđave jer se dobija utisak da je vrh tvrđave samo pregrađen u kulu. Tome u prilog govori i ostatak zagonetnog zida sa zapadne strane tvrđave, ispod kule, koji se nalazi na mjestu gdje zid kule iskače izvan zida tvrđave. Ukoliko ovo nije kontrafor, ostalo bi jedino da ovdje vidimo ostatke prvobitnog zida gornje tvrđave, koji je u toku izgradnje ove kule ostao nenazidan.

Ipak je preuranjeno donositi bilo kakav zaključak dok se ne ispitaju temelji kule, koji su još uvijek duboko pod zemljom. Danas vidljivi zidovi često su obnavljeni te se svaki podatak koji oni pružaju ne može iskorištavati bez teškoća. S obzirom da je kula konstruktivno vezana za unutrašnji, mlađi zid gornje tvrđave, ona se ipak mora datirati u tursko vrijeme.³⁵

U vrijeme pohoda Eugena Savojskog kula je bila otkrivena a 1808. godine pokrivena.³⁶

Godine 1953. restaurirana su njena dva prozora na oštri luk presvođena, a ovoga puta je njena unutrašnjost otkopana do dubine od oko 140 cm. Istočni dio unutrašnjeg zida, koji je bio u teškom stanju, konzerviran je i djelomično nadozidan.

Prilikom kopanja, u kuli nije nađeno ništa izuzev kamenog praga (sl. 17). Budućim iskopavanjem prostora izvan kule moći će se ustanoviti 'na kojoj su visini bila ova vrata, ali izgleda da ovdje sloj nanosa neće biti dubok. Podna konstrukcija nalazila se nešto niže (oko 20 cm) od nivoa praga, što se vidi po kamenim držaćima u zidu kule.

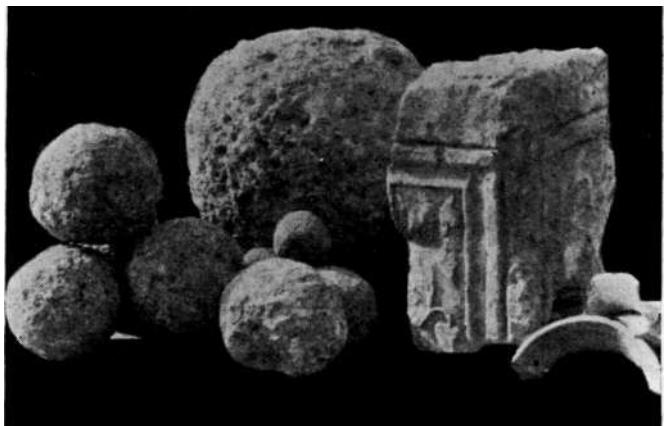
Zidovi prema unutrašnjosti tvrđave debeli su 1 m, a spoljni 2 m.

Tvrđavske zidine. Istraživanja su pokazala da su sjeverni i zapadni zid gornje tvrđave istovremeno ojačani još jednim zidom postavljenim sa unutrašnje strane. Istovremenost nastanka ovih ojačanja postaje jasna kada uočimo izvjesne njihove zajedničke karakteristike. Ojačavajući zidovi i na sjevernoj i na zapadnoj strani tvrđave zidani su znatno nemarnije, od običnog lomljenog kamena razne veličine, nasuprot nešto solidnijem spoljnog starijem zidu, čiji su kameni blokovi grubo pritesani i slagani u redove, koji su, istina, još uvijek konfuzni, ali se, ipak, na usko ograničenim površinama mogu primijetiti. Oba zida debela su 1,5 m, a pošto je i spoljni zid na današnjoj visini isto toliko debeo, to su ove strane tvrđave ukupno debele 3 m. Malter ovih dodatnih zidova je manje petrificiran i u svome sastavu pored kreča i riječnog oštrog šljunka ima i krupnije komade tucane opeke. Da je unutrašnji zid mlađi od spoljnog- najubjedljivije govori činjenica da unutrašnja strana spoljnog zida ima lice dok ga spoljna strana unutrašnjeg zida nema. Za ova spoljna zida karakteristična je pojava tankih konfragra, od kojih su još uvijek sačuvani četiri na sjevernom zidu, dva na glavnoj tabiji i jedan na zapadnom zidu kod južne kule. Čini se da se i ovi gotski elementi mogu koristiti u širem određenju vremena nastanka zidova gornje tvrđave.

Sudeći po Miteserovom crtežu, sjeverni zid je bio završen sa nizom puškarnica. Tako je morao

³⁵ To se jasno uočava na spojnici zida kule i zapadnog zida g. tvrđave.

³⁶ Visoki drveni krov na šestostranoj kuli vidi se na Miteserovoj graviri iz 1808. godine.

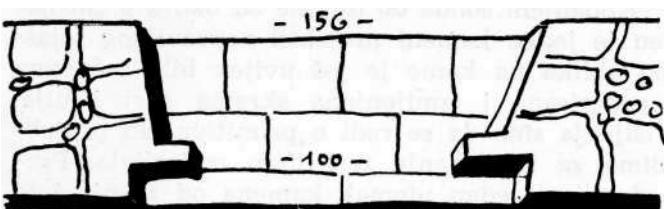


Sl. 16 Neki detalji i nalazi.

biti završen i zapadni, a možda i istočni zid gornje tvrđave.

Na spoljnim zidovima gornje tvrđave tokom vremena vršene su mnoge opravke te je danas vrlo teško odrediti koje su plohe u prvobitnom stanju. Takve opravke i prepravke sigurno su konstatovane na glavnoj tabiji i na južnoj kuli, a bastion iznad zgrade uz stepenice nastao je po svojoj prilici u vrijeme ojačavanja ovoga zida. Godine 1808. ovaj bastion bio je već ruševina (sl. 2).

Postavlja se pitanje kada su ojačani sjeverni zapadni zidovi gornje tvrđave. U tom jednom od najvećih građevinskih perioda na Doboju nastao je po svojoj prilici i kompleks u približno današnjem izgledu oko kapikule, a tada je mogla biti i nasuta glavna tabija. Oko tog vremena nastala je i šestougaona južna kula. To je doba kada je artiljerija obične kamene i željezne projektilne zamijenila bombama, čije je razorno dejstvo bilo daleko veće. Desilo se to negdje u XVII vijeku, kada je i turska carevina, po ugledu na susjednu i neprijateljsku Austriju, otpočela sa modernizacijom svojih tvrđava.³⁷ Baš za to vrijeme karakteristične su polukružne petostrane artiljerijske tabije kakve imaju Travnik i Dobj.³⁸ Do tada



Sl. 17 Prag južne kule.

³⁷ Đuro Sabo, Srednjovječni gradovi u Hrvatskoj i Sloveniji, Zagreb 1920., 5. U drugoj polovini XVII vijeka austrijski inžinjeri obilaze gradove u Hrvatskoj kako bi donijeli planove za njihovu modernizaciju. Može se pretpostaviti da je nešto kasnije isti zahvat morala da obavi i Turska.

³⁸ U Hrvatskoj petougaone bastione (tabije) imaju Samobor, Veliki Tabor, Orahovica i dr. (Đ. Sabo, nav. delo 21). Dobojska tabija izgubila je danas izgled petostrane rundele, ali je on nekada jasnije bio izražen.



Sl. 18 Bočni zid ispod kapikule. Uporediti sa sl. 2.

je Doboj još uvijek imao u osnovnim, crtama stari srednjovjekovni izgled.

Ova ojačanja postavljena su samo prema sjeveru i zapadu jer je sa tih strana grad bio najpristupačniji. Istočna i južna strana nadnose se nad nepristupačnu liticu, te su one ostale bez ojačanja. One su samo od ostalih pristupačnijih strana odvojene sa dva zida, koji se ispod kapikule i južnog špica tvrđave spuštaju do podnožja brijege. Ovi, do sada zagonetni, zidovi imali su funkciju da ometu manevriranje napadača i da nje-

gov napad usmjere na najutvrđeniji dio tvrđave, te na taj način omoguće opsjednutim lakšu odbranu sa manje ljudstva. Iako se ovi zidovi spuštaju niz padinu sa mjesta kojim se obilježavaju završeci sjevernog i zapadnog duplog zida odnosno ojačanih zona, ipak se njihov nastanak ne može vremenski povezati sa ojačanjima na bedemu. Oni su stariji od svih ojačanja.³⁹ Interesantno je napomenuti da su ovi zidovi ujedno obilježavali sektor na kome je podnožje brijege sa tvrđavom izlazilo neposredno na korito Bosne, koja je izgleda 1697. godine protkala ispod grada (sl. 18 i 2).⁴⁰

Na prvi pogled izgledalo je da je donja tvrđava u cjelini nastala u isto vrijeme, negdje u turskom periodu. Izvjesna razlika u zidanju ipak pokazuje da je istočni dio donje tvrđave stariji od zapadnog, koji je postojao 1716. godine. Tada je austrijska vojska zauzela jedan dio gradskih bedema, ali tvrđavu ipak nije mogla da osvoji. Tu se u svakom slučaju misli na zapadni dio donje tvrđave, koji je skoro otvoren, te ga je lako bilo osvajati.⁴¹ Ovaj dio mogao je nastati nepo-

³⁹ Zidovi koji se spuštaju niz brijege u Doboju stariji su i od donje tvrđave u cjelini jer ovaj južni zid prelazi u prostor istočnog dijela donje tvrđave. (Po Mazaliću, nav. delo, vidjeti plan grada).

⁴⁰ Vidjeti crtež Doboja iz 1697. godine, Naše stotine IV.

⁴¹ G. Bodenstein, nav. djelo.



Sl. 19 Zamišljena rekonstrukcija Doboja (istočna strana) prema gravirama (sl. 2) i činjeničnom stanju. Obrisi donžona upotpunjaju siluetu tvrđave.



Sl. 20 Istočna strana poslije zahvata.

sredno poslije pohoda Eugena Savojskog 1697. godine. Zidovi su izvedeni sa tesanim kamenom slaganim u nepravilne redove, što je odlika novijeg vremena, a nanos zemlje uz zidove je relativno plitak. Tlo istočnog dijela gornje tvrđave nešto je uzdignutije od tla zapadnog dijela.

Istočni dio donje tvrđave veže se po sistemu zidanja više za srednjovjekovnu fazu. »Tajni izlaz« na ovom zidu u današnjem obliku potiče iz docnjeg vremena, ali mogao je i ranije postojati.

Prilikom rada na obnovi zidina moglo se jasno sagledati na koji je način korištena drvena armatura — hatule. Hatule su nađene u raznim oblicima na istočnom, sjevernom i zapadnom zidu gornje tvrđave (u oba sloja duplih zidova), postojale su u zidovima donžona i južne kule a vide se i u zidu što zatvara tabiju sa istočne strane.

Ustanovljene su izvjesne razlike između hatula u starijim i mlađim zidovima. Donžon i sta-

riji zidovi gornje tvrđave imali su četvrtaste grede u zidovima koje su bile debele oko 15—20 cm a duge do 10 m. Hatule mlađih zidova turskog vremena bile su u obliku oblica prečnika 7—10 cm, a duge do 5 m. Hatule starijih zidova bile su po dužini zida postavljene na svakih 2—3 m visine, dok je razmak između hatula novijih zidina iznosio 1,5 m. U oba slučaja radi se o ljestvičastim hatulama. Poprečne grede mlađih zidova bile su nešto ukošene prema vani.

Drvena armatura nije mogla biti pronađena u zidinama donje tvrđave, ekonomski zgrade i u bočnim zidovima.

Interesantno je bilo primjetiti da je jedva osjetna podjela na plohe istočnog zida gornje tvrđave u zavisnosti od ovih hatula, pošto se zid mogao lomiti samo na njihovim završecima.

Hatule su u cjelini istrulile i na njihovom mjestu danas stoje samo šupljine u kojima su voda i kreč formirali lažne stalaktite i stalagmite.



Sl. 21. Sjeveroistočni dio grada sa kapikulom 1958. godine.

Proizlazi da su hatule brojnije i češće ali i tanje u mlađim zidovima, dok su one u starijim rjeđe ali deblje.

Inače u sistemu zidanja nema novosti. Kao i svuda na ovakvim objektima, zid je obložen pritesanim kamenjem nejednake veličine, a unutrašnjost je ispunjena kašom od lomljenog kamena i maltera sa mnogo kreča. Takvu jezgru nemaju jedino bočni zidovi koji se spuštaju niz padinu

brijega. Oni su zidani od relativno dugih, ali tankih kamenih komada (sl. 18).

Solidnije su zidane izvjesne površine spoljnog zida gornje tvrđave, donje zone čatrne i donžona, dok je sve ostalo relativno slab rad. Majstori iz turskog vremena pokazali su najveće majstorstvo prilikom zidanja prolaza ispod kapikule, čiji svodovi zasada predstavljaju najinteresantniji i najkvalitetniji detalj na ovoj tvrđavi.

OLD CITY DOBOJ Work on its conservatiaon during 1962.

Old city Doboј is situated at the confluence of the rivulets Usora and Spreca into the river Bosnia. It is an important traffic junction of this part of Bosnia. It was mentioned for the first time in 1415. After that we know nothing about it until the Turkish period. In 1503 the Turks came into the town and during their rule they did a lot of work in order to make the fortress stronger and better. A lot of work was done in the course of the 17. th and 18 th century. In 1851 it was deserted by the Turks.

Work on its conservation in 1962 was done in order to investigate and find the oldest traces about the fortress. At the same time the task was partly to conserve and reconstruct the old walls which were ruined.

On the platform of the main bastion the foundations of a special tower were discovered. By all means this tower is one of the oldest objects of the fortress. Together with a semicircular house and the main bastion this tower makes the main heart of the first castle which belonged to an unknown lord of the region Usora. These objects are dated in the 12th or 13 th century.

Later the fortress was widened and so it got the position and size which it has had today.

On the surface of the upper fortress a well was built in the 15 th century. It has a shape of a well with double circular walls filled with a mass of clay and sand. Water was passing into the well through

a mass of sand which filtered it. The well is conserved now, because its upper part was ruined.

Another well like this one has been found in a lower part of the tower.

Having investigated the southern tower experts have concluded that it was built at the same time when the northern and western side of the upper fortress was surrounded with another inner wall. This was done in the Turkish period when it had to be modernized and fortified because of the progress of artillery.

The eastern wall of the upper fortress was in the worst condition. So it needed to be quite restored.

The same work, but of a lesser size, was done on the western and northern wall.

There are not many archaeological things found here. Experts have found some pieces of later mediaeval and Turkish ceramics, a small console and cannon-balls made of iron and stone.

In order to reconstruct some objects of the fortress truly, the experts used old engravings from 1697. They were drawn in 1697 when the prince Eugene of Savoy with his soldiers conquered the town. The same thing was with the engravings drawn by Austrian consul Joseph P. Mittesser at Travnik in 1808.

The plan to reconstruct and restore the old fortress was made by the professor Esad Kapetanovic and the engineer Rosic Nedeljko, while the author of this article carried it out.